

КРАЛИ МАРКО: МЕЖДУ ИСТОРИЧЕСКИТЕ РЕАЛНОСТИ И МИТОЛОГИЯТА

Христо Матанов

Крали Марко е толкова свързан с народните песни и предания, че битността му на реална историческа фигура изглежда малко или много парадоксална. И все пак той действително е такъв – реален владетел от последната четвърт на XIV в., за когото историческите извори са съхранили малобройни, но достатъчно ясни и красноречиви свидетелства. Във всеки случай митичният герой от фолклора на българи и сърби е поне толкова известен на историците, колкото редица други исторически личности от тази бурна и драматична епоха: цар Иван Шишман, цар Иван Срацимир, деспот Добротица и други. Да не говорим за това, че Крали Марко е далеч по-добре познат от десетки други локални балкански владетели от времето на османското нашествие, чиите имена са споменати мимоходом в надписи, приписки в исторически съчинения. Да, епохата е такава: централизираният суверенитет от времето на класическото византийско-балканско средновековие се е разсеял в десетки териториални княжества, а и няма историци от калибъра на Прокопий Кесарийски, който да отрази с перото си новите тенденции в развитието на региона от средата на XIV в. насетне.

Кой обаче е Крали Марко? Той е син на крал Вълкашин – един от онези сръбски властели, които във времето на сръбската експанзия в през втората четвърт на XIV в. в Македония намира там втората си родина. Изглежда някъде в полосата между

Призрен, Скопие и Костур се ражда и самият крали Марко. Рождената му година е неизвестна, но едва ли ще сгрешим много, ако я поставим в началото или средата на 50-те години на XIV в. Във всеки случай към края на 60-те години на века той е бил пълнолетен според средновековните разбирания: бил е на около 16 години. Като такъв е можел да изпълнява важни поръчения на баща си и дори да бъде издигнат за негов съвладетел с титлата „млад крал“. Като такъв е споменат той в надписа от църквата „Св. Неделя“ в Призрен.

Впрочем защо „млад крал“? За да обясним това е необходимо да припомним, че в процеса на разпадането на сръбското царство бащата на крал Марко – Вълкашин – не само получава кралска титла от последния сръбски цар Урош V, но заедно с брат си – деспот Йоан Углеша – откъсват от сръбската държава обширни земи в Македония. Там във втората половина на 60-те години на XIV в. те основават своя „фамилна държава“, простираща се на север до Призрен, на югоизток до долното течение на р. Места и на юг до Костур и течението на р. Черна. Деспот Углеша управлявал в Сярската област, а крал Вълкашин – по поречието на река Вардар, като между владенията на двамата няма строго очертана граница. Двамата братя очевидно са имали намерение на основат собствена династия и в изпълнение на тази задача вземат мерки за уреждане на въпроса за престолонаследията. Това ставало най-лесно, според практиката на тази епоха, чрез посочване на съвладетел. Следвайки сръбската държавна традиция, с чиито идеи бил израстнал, крал Вълкашин посочва за свой съвладетел най-големия си син Марко и го удостоява с титлата „млад крал“. Така са постъпвали мнозина владетели в сръбската държава на Неманичи през XIII и първата половина на XIV в. Персоналната тежест на

младия крал Марко обаче се увеличава от обстоятелството, че неговият чичо деспот Углеша не е имал мъжки наследници. През лятото на 1371 г., в серия свои грамоти, издадени в полза на някои светогорски манастири, той допуска възможността да бъде наследен от своя племенник. За да може бъдещият наследник да има достатъчно висок международен престиж, практиката на епохата изисквала той да се свърже родствено с известна православна династия. А какво по-желано за всеки балкански владетел без традиции от родства връзка с византийската династия на Палеолозите? През лятото на 1371 г. деспот Углеша води преговори с Константинопол по серия от проблеми, между които и евентуален брак на младия крал Марко с някоя Палеологина. Впрочем ромеите все още живеели със самочувствието на наследници на една велика империя и с лека ръка отхвърлили предложенията на „недостойния“, според тях, владетел на Югоизточна Македония.

Като оставим настрана подробностите, можем спокойно да кажем, че в края на 60-те и в началото на 70-те години на XIV в., пред вълкашиновия син Марко се откриват не лоши възможности. Той се очертава като законен наследник на властта в обширни територии от Южна Сърбия до Южна Македония. Бъдещият владетел на тези земи наследявал и политическото влияние на своите баща и чичо в Черна гора, Охридско и други земи, чиито владетели вече били обвързани с родствени връзки с тях. Измъчените от чуми, османски набези и политически междуособици хора от тези краища с надежда очаквали появата на новия владетел, който щял да управлява територия, по-голяма от тази на Византия и от всяко „средностатистическо“ балканско териториално княжество от последната четвърт на XIV в.

Това действително става след трагичната гибел на крал Вълкашин и деспот Углеша, сразени от османските нашественици край крепостта Черномен на 26 септември 1371 г. Крали Марко не е бил край Черномен на тази фатална дата и нито един сюжет в преданията за него не го свързва с християнската погибел край тази крепост. По време на похода на своите баща и чичо, той, като техен законен наследник, е бил оставен на управлява обширните им владения. След 26 септември 1371 г. той вече е легитимен крал, владетел на бащиното и чичовото си наследство.

В годините след Черноменската битка крал Марко показва изключително владетелско самочувствие. В рисуваните в тези години негови портрети той е изобразен с инсигниите на пълноправен владетел и дори нещо повече: на един от тях той е показан като старозаветен цар с рога на изобилието в дясната си ръка. Повечето от локалните владетели в Македония, Албания и Сърбия дори са признавали неговото владетелско достойнство и са емитирали своите монети в Охридската монетарница, намираща се все още под негова власт. Самият крал Марко също сече собствени монети. Поствизантийски и западни извори споменават, че той участва в голямата политика заедно с българския цар Иван Шишман: двамата се опитват да закрепят на ромейския престол византийския претендент Андроник IV. Този благополучен период в биографията на крал Марко завършва бързо, още до средата на 70-те години на XIV в. Усетили, че владетелските претенции на крали Марко са само теоретични, останалите локални владетели откъсват части от Вълкашиновото наследство. В края на краищата синът на Вълкашин се оказва владетел на малко териториално княжество с център в Прилеп. Той несъмнено е станал и османски васал, макар че никой все още не може да каже кога и при какви

обстоятелство. Преданията го сочат като участник в прочутата Косовска битка от лятото на 1389 г. на страната на османския си сюзерен, но за такова твърдение няма исторически извори. Крал Марко загива през май 1395 г. като османски васал в поход срещу влашкия воевода Мирчо Стари някъде по поречието на река Арджеш.

Макар и интересни сами по себе си, нито животът, нито политическата съдба на този владетел на пръв поглед не обясняват превръщането му в герой на южнославянския фолклор. Поради тази причина „случаят крали Марко“ обикновено се сочи като пример за причудливите пируети на народната памет. Тя като че ли пренебрегва онова, което е установила академичната история и вместо да възпее някои от великите български царе или сръбски крале, възпява един „незначителен“ областен владетел от края на XIV в. Така е обаче само на пръв поглед.

Фолклорната наука отдавна е установила, че в цикъла за крали Марко съжителстват няколко пласта, най-стария от които датира векове преди времето на неговия живот и дори преди възникването на балканските народности, възпели неговия образ. Този факт обяснява само разнообразието на сюжетите, но не и самия факт на тяхното групиране около конкретна историческа фигура. Когато бяха открити портретите на крали Марко в църквите в село Сушица и в Марковия манастир в Прилеп, някои побързаха да констатират, че култът към него се дължи на изключителната му външност. Действително на тях личи мъж в разцвета на силите си с впечатляващ физически облик. Но същото може да се каже и за други ктиторски портрети –например тези на севастократор Калоян от Боянската църква, на сръбския крал Стефан Драгутин от църквата в Ариле или на деспот Йоан Оливер в

Лесново. Нито един от тях не е бил възпят по начина, по който е възпят крали Марко.

Други изследователи предполагат, че във времето на своята власт в Прилеп, крал Марко е станал османски васал при условия, които са осигурили продължителен период на спокойствие за неговите поданици. По някакъв чуден начин те са били пощадени от османски набези и попадат в пределите на османската държава през лятото на 1395 г. без да са ставали жертва на завоевателни походи. За такова твърдение не само няма никакви извори, но то само по себе си звучи невероятно. Османските акънджии през втората половина на XIV в. са били слабо контролирани от централната власт и е нямало сила, която да обуздае грабителските им инстинкти. От гледна точка на спецификата на епохата, съществуването на „островчета на спокойствие“ изглежда повече от абсурдно.

Науката никога няма да успее да свърже основните сюжети от епоса за крали Марко с онова, което знаем от историческите извори. В повечето от тях има само далечни алюзии за епохата. Така например в една от песните се разказва за реакцията на крали Марко при вида на огнестрелно оръжие. Всъщност той действително живее във времето, когато това чудо на средновековната технология прониква на балканска земя. Самата негова реакция е създадена от фантазията на народния творец и в общи линии отговаря на представата, че при използването на новото оръжие характерния за средновековните герои сблъсък лице в лице все повече ще отстъпва място на битката от разстояние. Във времето на крали Марко има и „синджири с роби“, дотолкова, доколкото османското нашествие съживява забраняваната от християнските църкви търговия с човешки

същества. Това в никакъв случай не означава, че владетелят на Прилеп действително е освобождавал „три синджира роби“. Този сюжет по-скоро показва, че потърпевшите са очаквали наистина да има някой, който да строши робските окови.

И така, за възникването на подобен вид епически цикли като че ли са необходими две условия. Първото е да е налице драматичен цивилизационен сблъсък между християнство и ислям, който да изостри до крайност обществената чувствителност към всичко, което се случва в неговия контекст. При тази изострена обществена чувствителност очакването за нещо значимо излиза на преден план и често засенчва действителността. Така в условията на продължителна гранична византийско-арабска конфронтация в Мала Азия, при която дълго време никой не надделява, там през X в. възниква византийския епос за Дигенис Акрит. В него, впрочем, могат да се открият сюжети, сходни с тези от балканския епос за Крали Марко. При подобен продължителен сблъсък между християнство и ислям на Иберийския полуостров възниква европейския епос за Роланд. Той, впрочем, също се отдалечава неузнаваемо от реалния живот и гибелта на основния герой Роланд. Крал Марко също живее в подобна епоха, когато балканските хора застават лице в лице с исляма и с неговите носители: османските турци. В тази драматична епоха историческите личности имали много по-голям шанс да бъдат възпети, поради засилените очаквания от техните действия. Нека припомним, че за нито един български цар няма толкова песни и предания, колкото за Търновския цар Иван Шишман. Герои на фолклора стават сръбския княз Лазар („Косовския мъченик“), трансилванския воевода Янош Хуняди (Сибинянин Янко) и редица български (Момчил), сръбски (Милош Обилич), унгарски (Пипо

Спано), албански (Скендербег) и прочие велможи, взели участие в сблъсъка с исляма. В повечето случаи на възпяване доминира очакването за нещо значително, отколкото реалността.

В такъв случай какво са могли да очакват част от балканските християни от крал Марко? Нека не забравяме, че той идва на власт в един изключително тежък от психологическа гледна точка период от османското нашествие. Завоевателите са разбили първата значителна християнска коалиция, опитала се да ги спре и дори да ги изтласка обратно в Мала Азия. На Балканския полуостров върлува глад и поредната вълна от пандемията „Черната смърт“. Ето как един съвременник – сярският книжовник Исая – описва обстановката след битката при Черномен: „Едни от християните бяха изклани, други – отвлечени в плен, а онези, които останаха и тях смърт несретна ги покоси, защото погинаха от глад... Които пък се спасиха от тази напасть, те по Божие попущение биваха изпояждани от вълци.. Не остана ни княз или вожд, или наставник някой между людете, нямаше кой да ги избави и спаси...“. И в тази апокалиптична обстановка в Западните Балкани се появява един крал, който владее може би най-голямото по територия княжество южно от Дунава и който с изключително самочувствие се опитва да възкреси помръкналия блясък на владетелското достойнство, като се изобразява като старозаветен цар! Той очевидно успява да събуди надежди, но не и да ги подплати с реални дела. Все пак отправната точка за сътворяване на култа е налице и тя се нарича „прекомерни очаквания“ в условията на изключителна психологическа криза и липса на реална перспектива за спасение от злото. Освен това образът на крали Марко позволява трансгранично третиране: той израства със сръбската държавна традиция, но прекарва целия си живот и

управлява в българска етническа среда. След като е получил „начален тласък“ във времето непосредствено след Черноменската битка, култът към крали Марко се развива на принципа на духа и бутилката. Веднъж излязал на полосата на творческата фантазия, той е можел да следва свои закони и да се отдалечава от историческите реалии, в които е възникнал. При подобни обстоятелства се създават и легендите за цар Иван Шишман, който напразно се опитвал да спре османското напредване по поречието на река Искър.

Разбира се, подобни феномени никога не могат да бъдат обяснени напълно чрез историческата логика и чрез хладния разум. Винаги остава процент необясними явления. Те спокойно могат да бъдат причислени към онези исторически загадки, чиято необяснимост създава особения чар на историческото знание.